

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՏ

2-15

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՏ

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՌՈԲԵՐՏ ՊԵՏՐՈՍԻ

Տ. Ա. Վ. Ջ. Վ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԱԶԳԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ե. 00.01- «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական
գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման
ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՌ

ԵՐԵՎԱՆ -2005

Պատական դեկան՝

պատմական գիտությունների
դոկտոր Է.Լ. Դանիելյան

Պաշտոնական ընդիմախոսներ՝

պատմական գիտությունների
դոկտոր Ա.Վ. Քոսյան
պատմական գիտությունների
թեկնածու Ա. Մովսիսյան

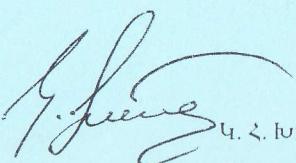
Առաջատար կազմակերպություն՝

Երևանի Պետական Համալսարան

Առևտնախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2005թ. հոկտեմբերի 25-ին, ժամը 14.00-ին, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում գործող թ.04-ի 004 մասնագիտական խորհրդի նիստում (հասցե՝ 375019, Երևան 19, Մարշալ Բաղրամյան պող., 24գ):

Առևտնախոսության հետ կարելի է ծանոքանալ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Անդմագիրն առարված է 2005թ. սեպտեմբերի 23-ին:

Գ. Հ. Տարյան

2

Մասնագիտական խորհրդի
գիտական քարտուղար՝ պատմական
գիտությունների թեկնածու

ԹԵՍԱՅԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Հայկական լեռնաշխարհի վաղ պետական կազմավորումները քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և ռազմական փոխարարելությունների մեջ են եղել հարակից տարածքների երկրների հետ, ուստի դրանց վաղ պատմության շատ դրվագներ միահյուսվում են Հին Արեելից պատմությանը: Այստեղ կարենորդում է սեպակիր աղբյուրներից հայտնի Հայաստանի բույնը, որի անոնքը Հայր-Հայաստան անվան վկայությունն է մ.թ.ա. Անդմագիտական մասնակիր մասին տեղեկություններն առկա են խեթական սկզբնադրյուրներում, ապա, ինչպես պարզված է պատմագիտության մեջ, երկրի անվանումը տրված է խեթենենին հաճախատասխան, որտեղ (ա)շա-ն Փոքր Ասիայի տեղանուններում օգտագործվող լեռշածանց էր և կապված էր խեթա-լուվական լեզվաշխարհի հետ: Հայկական լեռնաշխարհի հնագոյն պետականություններից մեկի՝ Հայաստան-Ազգի բազմագործության պատմության ուսումնասիրությունը հայոց պատմության այն հիմնահարցն է, որի հետազոտությունը կարելոր է թե՛ հայագիտության և թե՛ արեւելագիտության մեջ և դրանով իսկ խիստ արդիական է Հին Արեելի պատմության խնդիրներն ուսումնասիրելու համար:

Հայաստան-Ազգի պատմությունն ուսումնասիրվել է հայրենական և արտերկրյա պատմագիտության կողմից: Առենախոսության թեմային վերաբերող կամ առնչվող ուսումնասիրություններն սկսվել են դեռևս ՀՀ 20-30-ական թվականներից: Այս խնդրում հիմնարար նշանակություն ունի Գրիգոր Ղևիանցյանի հատկապես «Հայաստան-հայերի բնօքրան» աշխատությունը¹: Դրա հետ մեկտեղ կարենորդում են նաև այլ հետինակների մասնագիտական և ընդհանուր բնույթի ուսումնասիրությունները, որոնցում վեր են հանված Հայաստանի լեզվին, ուսումնագիտական պատմությանը, տեղագրությանը և կրոնին նվիրված հարցերը: Սակայն Հայաստան-Ազգի պատմությունն արձարձող դասական աշխատանքներն ունեն տասելյակ տարիների վաղեմություն: Ժամանակի հրամայականն է անցած տասնամյակների ընթացքում սեպագրագիտության և հնագիտության բնագավառում ծերո թերված նվաճումների լույսի ներքո կատարել Հայաստան-Ազգի պատմության բնական ուսումնասիրությունը:

Այսքանից հետո պետք է նշել երկու կարելոր հանգամանք, որոնք հեռու են պատմագիտական խնդիրների ոլորտից: Առաջինը գիտականորեն ընդունված պատմաշխարհագրական անունների բնագրոսիկ կերպով փոփոխությունն է: Երկրորդը հնագիտական հուշարձանները պատմական հասցեատիրոջից գրկելու է: Խորը վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհին, այն ընդգրկող վայրերի աշխարհագրական անուններին և հայոց մշակութային ժառանգությանը²: Դրանով իսկ ներկայիս մենագրությունն կարենում է խնդրո առարկա տարածքի թե՛ հնավայրերի պատմաշխարհագրական անունների վերականգնումը և թե՛ հնագիտական հուշարձանների երնիկական պատկանելության արձարծումը

¹ Կառավար Ռ., Խայաս-կոլուելը արման, Երևան, 1948.

² Դանիելյան Է., Հին Հայաստանի պատմության հայեցակարգային հիմնահարցերը պատմագրության մեջ, ՊԲՀ, 2003, թիվ 3, էջ 30-37:

Հայկական լեռնաշխարհի էքսո-մշակուրային ամբողջականության

ԱԾԽԱՏՄՆՔԻ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ: Ներկա
ատենախսության նպատակն է աղյուսների հաճախք ուսումնասիրմամբ
ներկայացնել խերական սկզբնաղյուսներից հայտնի Հայաս-Ազգի
բազավորության պատմությունը: Դրան հասնելու համար որպես են հետևյալ
խնդիրները.

1. Հարադրել Հայաստ-Ազգի ամբողջական ու քննական պատճերյունը:
  2. Ամբողջացնել Հայաստայի տեղանունների ցանկը, անհրաժեշտ արկեներով քննել և հիմնափորել առաջարկված տեղադրյամները:

3. Լուսաբել Խերական տերության հետ Հայաս-Ազգի ռազմաքաղաքական փոխարարերությունների խնդիրները սեպագիր աղյութների հանգամանափ վերտունության հիման վրա:

4. Պարզել Հայաստի բազմադրության հերթ Հայկական լեռաշշախուր մշակության ու ռազմաքաղաքական ընթանուր համատերսություն:

5. Վերիանել ժամանակաշրջանին և տարածաշրջանին բնորոշ, Հայաստանի մշակույթի ընդհանուր պատկեր՝ դրա համար օգտագործելով առկա ողջ նյութը՝ գրավոր, հնագիտական և հարակից:

Սույն թասայի վաստակածը կլոր է արդիո մարդկայց մաս Հայաստան գործություններու ամբողջական պահպանությունն անփոխող աշխատավորություն:

ԱՀՍԱՏԵՐԻ ԳԴՅԱՎԱԾ ԾՈՒՅՑԸ ԵԿ ԻՆ ԾԱ Ի ԱՇԱԿՈՒՅԹԸ ՅՈՒՆԻՑ: Զնյած անցած քավական ժամանակին, եթև հրատարակվեցին «Հայաստ-Ազգի», «Հայաստ-հայերի բնօրբան», «Հն Հայատանի պատմության և աշխարհագրության մի քանի վիճելի խնդիրների մասին», «Հայասցերը»³, ինչպես նաև ծանուափր և ընթանող բնույթի տարրեր ուսումնակրություններ, սակայն տվյալ խնդիր ուսումնասիրման համար առաջին անգամ է փորձ արդիու օգտագործել նաև պատմական Հայաստ-Ազգի տարածքի հնագիտական նյուրը: Խնդրու առարկա տարածքում կատարվող հնագիտական պեղումների արդյունքում վերհանված ոչբրոնվելարյան ծշակույրն ստեղծվել է Հայաստ-Ազգի ժամանակաշրջանում և կարելու նշանակություն ունի այդ քաղաքական միավորի ծշակույրի առանձնահատկությունները և ընդհանրությունները Հայական լեռնաշխարհի մյուս տարածաշրջանների հետ շաղկավանդ ուսումնասիրվելու համար:

Բացի այդ, վերջին տասնամյակներում սեպագրագիտորյուսն ապրել է զգալի առաջընթաց, հայտնաբերվել են նոր աղբյուրներ, ճշգրտվել և վերահաստարակվել են հներք, վերանայվել են սկզբունքային մի շարք հարցեր։ Բոլոր վերիիշյալ գործոններն, ինչպես նաև նյութին բննական ծոտեցման անհրաժեշտորյունը պարտադրում են վերաշարադրել Հայաս-Ազգի պատմությունը։

Ներկա աստենախոսությունն, ըստ այդք, նպատակ ունի լրացնել բացը: Այս համատեքստում որոշ փաստեր շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Օգտագործվել է մեծ քանակությամբ ճամանակիտական նոր գրականություն:

Աշխատանքի գործնական նշանակությունը պայմանավորված է նա շրջանառության մեջ դրված նոր նյութերով և տվյալներով, մեկնարանուրյուններու որոնք աճըռջության մեջ ներդրում կիմնեն Հայաստ-Ազգի պատմության ուսումնասիրության առնձնահատկություններու մեջ:

ԱԾԽԱՏԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ ՀԵԹՈՂԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ: Աստվածախոսության
մեջքաբանական հիմքն է կազմում պատմանաշղողությունը՝ սկզբնաղբյուրները
մատուցած տվյալների թվանկան վերլուծությամբ և նորով մեկնաբանմամբ։
Աշխատանքում խիստ կարևորվում է առցյուղների նկատմամբ համալիր ճոտեցումը՝
ինչնեն գրավոր կամ հնագիտական, հարկ եղած դեպքում հարակից գիտությունները՝
ուղարկությունը կամ այլ առաջարկությունը, որի օգտին են վկայում մի-
անձի տիպի աղբյուրները և դիտարկումները։ Լայնորեն օգտագործվել է տարրեր-
ուսակետների համարման ճոտեցումը՝ սկզբնաղբյուրների և գրականության
ուղարկությունների թվանկան վերլուծության հիման վրա։

ԱԾԽԱՏԱՆՔԻ ՓՈՐՁԱԲՆԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ներկայացվող ատենախոսության հիմնական դրույթներն ու
զբաղացույթները լուսաբանվել են հայոցորդի կողմից հրատարակված
լիտական հոդվածներում և թեգերում՝ «Հայոց պատմության հայքեր» հոդվածների
որոշվածություն, «Պատմա-բանափրական հանդես»-ում, «Մերձավոր Արևելք»
ողբածների ժողովածություն, ինչպես նաև Երիտասարդ արևելյագիտների
անհապետական XXIV և XXV գիտական նատարչաններում և «Հայկական
առևաշխարիք հայոց և համաշխարհային բաղարակիրության բնօրբան»
իտաժողովում ընթերցված գեկոցումներում:

Անհամատությունն աճրողությամբ քննարկվել և իրապարակային աշխատանքության է երաշխափորվել ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի Հիմարերի պատմության բաժնի կողմեց:

ԱԾԽԱԾԱՆՔԻ   **ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՎՈՐԱԿԱՎՈՐԱԿԱՎՈՐՈՒՆ**   **ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՎՈՐՈՒՆ**
 աշխանակագրական առումով ատենախոսությունն ընդգրկում է մ.ք.ա. - II
 պատմամշակի և կեսի երկու հարյուրամյակ՝ մ.ք.ա. XIV դարի սկզբից մինչև XII
 դարի սկզբը: Հիմնական ժամանակաշրջանն է (մ.ք.ա. 1360-1200-ական թթ.)
 արարերում է Հայաստան-Ազգի պատմության սեպագիր շրջանին: Նրան նախորդող
 մասնակիահատվածի առկայությունը՝ պայմանագրոված է պատմական այն
 սրբացումները վերհսնելու ցանկությամբ, որոնց արդյունքում կազմագրվեց
 սյասա-Ազգի պետությունը: Ժամանակագրական նշանակագործությունը
 յափսուով, հնարավորություն են ընձեռում երեսուց դիտել ամբողջության մեջ՝
 սպան, ծեավորման, կայացման փուլերով, նպաստում են նյութը ճիշտ ըմբռնելուն
 մեջնարանելուն:

ՍԿԶԲՆԱՐԵՑՈՒՄԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՇՍՈՒԹՅՈՒՆ: Հայաս-Ազգի պատմության աղբյուրագիտական հենքը
սկզբուն են խեթական սեպազիր աղբյուրները, ասորեստանյան որոշ տեքստեր,
ափոր աղբյուրներին լրացնող հնագիտական նյութեր և հուշարձաններ, օժանդակ
լրացնութեր, որոնք ներառում են ֆիզիկաաշխարհագրական, լեզվաբանական և այլ
դրայւուններ:

Աւելախտուրյան մեջ օգտագործվել են հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, թամաներեն, բուրգերեն, ֆրանսերեն լեզուներով գրված տարաբնույթի խաստրյուններ՝ ինչպես զուտ պատմագիտական, այնպես էլ հնագիտական, դարանական, դիցարանական և այլն:

³ Foster E., Hjelms-Azzi, Caucasica, 1931, № 9, S. 1-24. Карапетян Г., Хайбаса-колыбель армян. Маннанян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 68-155. Карапетян В., Хайбаса I-го, 1972, вып. 8, лист 3241.

I. ԳՐԱՎՈՐ ԱՆՁՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. ԽԵԹԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: Հայաստ-Ազգին վերաբերող համեմատաբար մեծարանակ և արժեքավոր տեղեկությունների հիմնական աղբյուրը միջնամասնական ու նորխերական ժամանակաշրջանի սեպագիր արձանագրություններն են:

Խարբի՞ արքա Արծովանդա 1-ի օրոք (մ.թ.ա. XIV սկիզբ) կազմված խեթական տեքստերից է այսպես կոչված «Պախսուաշի Սիտայի» տեքստը⁴. Այս վավերագրում տրվել է Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական միավորների հետ խեթական պետության կերպ ժամանակագրութեան ամենավայր պայմանագիրը, որտեղ Հայաստան-Ազգին չի հիշատակվել, սակայն այստեղ հանդիս են զայխ որոշ քաղաքներ, որոնք ավելի ուշ շրջանի խեթական աղբյուրներից հայտնի են որպես այդ երկրի բնակչավայրեր:

Սաշատ-Հոյսորիք՝ Զիլիից ՅՈՒմ հարսվ-արևմուտք (խեր. *URU-Tarigga*), հայտնաբերված տեքստերում տեղեկորյուն կա նաև Հայասյի Վերաբերյալ որի դեմ արշավելու նպատակով Խեթերը զորահավաք էին անցկացրել Վերին Երկրում⁵: Արխիվը բավարիկ է Թուրիսալիյան III-ի և Սուպահիլուիտմաս I-ի կառավարման շրջանով (մ.թ.ա. XIVդ.):

Հայսաս-Ազգին հիշատակված է խեթական բազավոր Սուպահիլույիումա 1-ի տարեգրույքան մեջ, որը խմբագրել է նրա որդին՝ Մորիսին Ա-ը⁶: Այդ տարեգրույքունից տեղեկանում ենք, որ Թուրիսայիշան Ա-ն իր որդու՝ Սուպահիլույիումաի մասնակցությամբ երկու ռազմական արշավանք է կատարել Հայսաս-Ազգին դեմ: Ժամանակագրական տեսակետից Հայսասի մասին հետազոտ տեղեկություններ ստանում ենք Սուպահիլույիումա 1-ի և Հայսասի արքա Խոնինանասի մեջ և Խոնինակ ուսուանողի⁷:

Խարթիի և Հայաստան-Ազգիի միջև հետագա փոխհարաբերությունների մասին մեզ կարող տեղեկություններ են հասել Մուրսիլիս Ա-ի տարեգրություններից («Տասնամյա» և «Շնուշածալ»)⁸.

Հայկական լուսաշխարիք երկների վերաբերյալ հավաստի սկզբանը ու է խթանած առաջ Խարբութիւն III-ի ճանապիտական շրջանակներին լավ հայտնի «հիմքակենագրությունը»⁹: Այսուհետ հիմտակությունն կա նաև Խարբի առկանի խորհրդ՝ Հայոց Խօսիք Բայեցի¹⁰.

Հայուսան վերջին անգամ հիշատակվել է Թոուխալիյան IV-ի (մ.թ.ա. 1237-1209թ.) օրը¹¹.

Պահպանվել է նաև խեթական մի կարևոր տերսութ (առայժմ չքվարդված՝ խեթա-հայաստական ինչ-որ պայմանագրի կնքմանը վկա աստվածների ցուցակ, որուել արվել է նաև Հայաստի քաղաքների և նրանցում պաշտպող աստվածների

⁴ KUB XXIII 72

¹ Alp S., Hethitische Briefe aus Masat-Höyük, TTKY, № VI/34, Ankara, 1991, S. 298-301.

Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2-4, pp.

See also *W. H. Beers' Deeds of *Supplantaria** as told by his Son, Marvin H., JGS, 1950, 12-16, 241-68, 75-98, 107-130.

Friedrich J., Staatsverträge

⁴ BoTU II, 1926, S. 48-63 (O).

⁷ CTH 81 (Otten H., Die Apologie Hattušiliš III: Das Bild der Überlieferung, Wiesbaden, 1981).

¹⁰KBo VI 28.
1 KUD NVVII 12.11.12.15.

KUB XXVI

^{12.} անվանագույղակը

Ակրիս տասնամյակներում հրատարակված (հիմնականում ինքնազի եղանակով) խեթական սեպագիր տեքստերում վկայված են նաև մի քանի հոտեղանուններ, որոնք, հավանաբար, գտնվել են Հայաստում կամ նրան հարու խեթական տարածքում¹³:

Հայլական լեռնաշխարհի՝ մ.թ.ա. XIIդ. վերջին տասնամյակների աղքարական վիճակի մասին տեղեկություններ հանդիպում են Ասորեստանի արքա Իգլարպալասար Ի-ի (մ.թ.ա. 1115-1077թ.) սեպազիր արձանագրություններում: Իրանը վերաբերում են նշված տարածաշրջանում այդ տիրակալի մ.թ.ա. 1112թ. լաճումներին, որոնց կապակցությամբ նոյնպես հիշատակվել են Նախրան պրեթերը¹⁵: Թիգլարպալասար Ի-ի տարեգրություններում տեղեկություններ կան ու այն մասին, որ որումնեացիների (որուացիների) և կասկերի (արեշլացիների) ժերը շարժմել են դեպի հարավ և բախմել Ասորեստանի հետ: Այս շարժը, ովանաբար, տեղի է ունեցել Հայաստանի տարածքից¹⁶.

2. ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի պատմական հուշարձությունը հիմնականում տևդրուղում է Աղյական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան ճապարի ոսկե հետորորդ հազարամյակում:

¹² KUB XXVI 39 (Forrer E., Hajasa-Azzi, S., 6).

¹³ Քոյսու Ա., Նոր տեղականների խելաչական սեպագիր տերստերում, ՍՍԼԵԺ, 2003, XXII, էջ 252-259: Նոյնի Հայկական լիննախարից տեղականները (բայ խելաչական սեպագիր սուրյունների), Երևան, 2004, էջ 54, 58, 69, 79, 84, 93, 100, 101, 157:

⁴ АВИИУ, 5, 6, 7, 8. АРІ, 188 691-694, 701, 707, 713, 773, 783 etc. Арутюнян Н. 21

21 CA

³ ΑΒΙΝΥ, 10(IV, 43). Ζωή σπουδήρης αριστομορφίας πρέσβυτος θεοφάνειας, h. 1, Θρίαμβος, 1981, τξ 19-0:

АВИИУ, 12,13. АКА, № 1, London, 1902. Col. II, 100-102. Col. III, 1,2, ..., 47, 48. АВИИУ.

8. AKA, p. 112, 117. ARI, II, № 67, 93. Гендерни 11. Знамені алеманії. Сб. 1-6. II, с.

Հովարդան Ա. Հայութ հայուս միորյունը Արմենական Եկեղեց, ՊԲՀ, 1958, թիվ 3, էջ 59-74: Ըստայն Ա., Երմիկական տեղաշարժերը Փոքր Հայացուն և Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. XII դարում, ՊԲՀ, 1991, թիվ 1, էջ 74-77: Դույնի, «Արևելյան» և «արևմայան» մուշկերի խննիքը, ՊԲՀ, 1996, թիվ 1-2, էջ 214-218: Վետհայան Հ., Հնագույն Երմիկական տեղաշարժերը և Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. III-IV սկզբանյան մերություն, ՊԲՀ, 1994, թիվ 1-2, էջ 243-245:

գլխավրապես Բարձր Հայք և հարակից տարածքները: Խնճրո առարկա տարածաշրջանում պեղումներն ի հայտ բերեցին մ.թ.ա. II հազարամյակի՝ մասնավորապես ուշրոնզելարյան մշակույթի առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհի այս հատվածում:

Ներկայիս Երգումի մարզի տարածքում են գտնվում Սոս, Գյուղելովա (թուրք.՝ Գեղեցիկ դաշտ), Բլոր, Կարազ (Ալրծն) հնավայրերը:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջանը, որտեղից պեղված մ.թ.ա. II հազարամյակի հնագիտական նյութերը կարեն են Հայաստ-Ազգի պատմության ուսումնասիրության համար, ընդգրկում է Գայլ (Լյուկոս) և ճորոխ գետերի հովիտները: Այստեղ է Քյույրքեսին (թուրք.՝ Մեծ զագար) հնավայրը Բարերից 30կմ դեպի հարավ-արևմուտք: Այս հնավայրը հայտնագործվել է 1988թ.-ին Մելքոնի համաստանի հնագիտական արշավախմբի կողմից (Անտոնի Սագոնայի գլխավորությամբ), որը կատանավոր պեղումներ սկսել է 1990թ.-ից¹⁷:

3. ԹԵՍԱՅԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԾԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Հայաստ-Ազգի պատմնասիրության խնդրին են նվիրվել բազում աշխատություններ: Դրանց մեծ մասը վերաբերում է Հայաստայի պատմությանը, տեղաշրջությանը և մշակույթի հարցերին:

Նշենք, որ Հայաստային վերաբերող պատմագիտության բնագավառը վերելք ապրեց ինքազիտության զարգացմանը զուգահետ: Դեռևս XXդ. սկզբին Գ. Վիճըերի, Զ. Պարսուանի, Բ. Հրոգոն և այլ արևելագետների կողմից հիմք դրված ինքազիտությունն իր առաջին հրատարակություններում տեղեկություններ է պարունակում նաև Հայաստ-Ազգի մասին: Եթե Բ. Հրոգոնին բավարարվել է միայն թուուիկ ծանրազրություններով Հայաստ-Ազգի երկիր և նրան սահմանակից ցեղերի մասին¹⁸, ապա Ե. Ֆոներն անդրադարձել է Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. 15-13-րդ դարերում կազմակրկիւծ բաղարական միավորների պատմությանը: 1927թ. նա գրել է գիտական մեծ արժեք ներկայացնող «Հայաստ-Ազգի» աշխատությունը, որը լույս է տեսել չորս տարի անց՝ 1931թ.-ին¹⁹:

Հայաստայի պատմության ուսումնասիրության զործում զգալի ներդրում է ականավոր արևելագետ Յ. Ֆրիդրիխի կողմից հրատարակված Խարքի արքա Սուպահիլիումա 1-ի և Հայաստայի թագավոր Խուկկանայի միջև կնքված դաշնագիրը²⁰:

Հայաստայի պատմության լավագույն սկզբնադրյություններն են նաև արևելագետ Ա. Գյուղեկ՝ գիտական մեծ արժեք ներկայացնող աշխատությունները²¹:

Հայաստայի պատմության վաղ շրջանին են վերաբերում Հ. Գյուտերուկի կողմից հրատարակված ինքազիտության մասին համարական անդրադարձել է Լ. Բարսեղյանը²²:

¹⁷ Sagona A., Pemberton E., McPhee I., Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992, AnSt, 1993, № 43, p. 69-83. Sagona A., Pemberton E., McPhee I., Sagona C., Büyüktepe Höyük 1993 Activities, KST, 1994, № XVI, 1, p. 161-164.

¹⁸ Hrozny F., Die ersten Zehn Regierungsjahre des Königs Muršili II, Hethitische Keilschrifttexte aus Boghazköi, 1919, S. 156-223.

¹⁹ Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 1-24.

²⁰ Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S. 103-163.

²¹ Götz A., Zur Geographic des Hethiteneiches, Kleinasienische Forschungen, 1930. B. 1, H. 1, S. 108-114. Նոյնի գործությունը հայտնի է որպես Հայաստայի թագավոր Խուկկանայի առաջնաշխարհության մասին:

տեղեկություններ²²:

Է. Ֆոներից և Ա. Գյուղեկից հետո Հայաստայի պատմության համար շահագործության մասնավորապես ուշրոնզելարյան մշակույթի առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհի այս հատվածում:

Այդ ժամանակաշրջանում հայ պատմագիտությունը նոյնպես սկսել է գրադիլ Հայաստայի պատմության հարցերով:

Դեռևս 1924թ. Ն. Մարտիրոսյանն իր հոդվածներից մեկում հանդես եկած այն տեսակետով, որի համաձայն ինքազիտության մասին նյութերը կարող են ունեցել, իսկ հայերի նախնիները, նրանց մշակույթի ազդեցությանը ենթարկվելով, մի շարք բառեր են փոխառել ինքերենից: Փաստորեն, Ն. Մարտիրոսյանն առաջինն էր, որ կարծիք հայտնեց Հայաստայի հայերի հնագույն հայրենիքը հանդիսանալու մասին՝ սկզբ տայով Հայաստ-Հայք նոյնության փաստին: Այս ամենն այնուհետև արծարձել են նաև Գ. Ռոբի և Պ. Կրեմերի հոդվածներով²³:

«Հայաստանի պատմություն» գիտական մեծ արժեք ներկարության մեջնագրության մեջ Ն. Արտիցն անդրադարձել է նաև Հայաստայի պատմության ինքազիտության վավերագրերի վերլուծության հիմքի վրա²⁴: Ավելի ուշ Ն. Մարտիրոսյանը գարգարեց իր այս տեսակետը հանդես գալով նոր հայապարակումներով²⁵:

«Հայաստանի պատմություն» գիտական մեծ արժեք ներկայացնության մեջնագրության մեջ Ն. Արտիցն անդրադարձել է կատարել Հայաստայի պատմության, լեզվի, տեղադրության, մշակույթի և երիշեական հարցերին²⁶:

Հայաստ-Ազգի մասին ինքնարար ուսումնասիրություն է համարվում Գ. Ղափանցյանի «Հայաստան-հայերի բնօրբան» մեջնագրությունը: Այստեղ հեղինակը խոր անդրադարձ է կատարել Հայաստայի պատմության, լեզվի, տեղադրության, մշակույթի և երիշեական հարցերին²⁷:

Հայաստ-Ազգի մասին վերաբերող հետաքրքիր ուսումնասիրություն է կատարել նաև Հ. Մանանյանը, որի մոտեցումները Հայաստայի պատմության առանցքային շատ հարցերին տարրերին են իր ժամանակակից շատ պատմարաններից²⁸:

Հայաստ-Ազգի մասին վերաբերող հետաքրքիր ուսումնասիրություն է կատարել տեղադրության, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների խնդիրներին²⁹:

Հայաստ-Ազգի պատմության է անդրադարձել նաև Բ. Դյակոնովը՝

²² Gütterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2-4.

²³ Cavaignac E., Le premier royaume d'Arménie, Revue Hittite et Asianique (այսուհետև RHA), 1934, № 17, p. 9-14. Նոյնի, L'histoire politique de l'Orient de 1340 à 1230: succession des événements, RHA, 1935, № 20, p. 117-126.

²⁴ Մարտիրոսյան Ն., Հայերի յասպարտիմը ինքազիտության մասին, լեզվի, տեղադրության մասին կառավագանություններում կատարել է Հ. Բարսեղյանը²⁵:

²⁵ Մարտիրոսյան Ն., Պատմության մասին կառավագանություններում կատարել է Հ. Բարսեղյանը 1961, թիվ 3-4, էջ 82-107: Նոյնի, Նպաստ մը հեր և հայ բանանդարության, ՊԲՀ, 1972, թիվ 2, էջ 163-186:

²⁶ Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 33-47 (բարգանված 1946թ. իրատարակված ֆրանսերեն բնագրից):

²⁷ Կառավագան Հ., Հայաստան-Հայք պատմության մասին, Երևան, 1948.

²⁸ Մահապատ յա, Օ հետորքն առաջնաշխարհության մասին, Երևան, 1956, շ. 68-155.

²⁹ Մարտիրոսյան Լ., Խայաստ-Ազգի ո նրա մի բանի բնակավայրերի տեղադրման հարց նորցը, ՊԲՀ, 1963, թիվ 3, էջ 307-313: Նոյնի, Ին իշտ առաջնաշխարհության մասին, Երևան, 1964.

ՆԵՐԱԲՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածության մեջ հիմնավորվում է ատենախոսության արդիականությունը, տակածանքում է ուսումնասիրության նպատակներն ու խնդիրները, հաճամանափն ներկայացվում աղյուրապիտական հենքը և զիտական ուսումնասիրվածության աստիճանը:

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏ-ԱԶԳԻՒ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐԸ

Գլուխ առաջինը բաղկացած է երկու ենթագլուխներից: Առաջին ենթագլուխում՝ «Հայաստ-Ազգի» պատմաշախարհագրական դիրքը՝ տրված է սեպազիր տերատերի տվյալների հիման վրա հետազոտողների Հայաստ-Ազգի ընդորված տարածքի և Հայկական լեռնաշխարհում նրա պատմաշախարհագրական դիրքով պայմանափորված նշանակության հետ կապված խնդիրների մասին:

Հայասա-Ազգի տեղադրության հարցը կարևոր է Հայոց պատմության հիմքում շրջանի ուսումնասիրման առումով, բանքի շատ պատմաբանների կողմից այն ընդունվել է որպես Հայք-Հայաստան երկրի գոյության փաստ մ.թ.ա. Ա հսկարամյակում: Սույն նոյնացումը (Հայք-Հայասա) հանդիպել է նաև առարկությունների, երթեան նոյնիսկ մերժվել է Հայասա-Ազգի երկրի առնչությունը Հայստանի հետ:

Ուստմնասիրողների հիմնավորումները Հայաս-Ազգի պատմաաշխարհագրական դիրքի վերաբերյալ որոշակի առումով տարրեր են: Ընդհանրացնելով խնդրո առարկա թեմային նիփրված մասնագետների աշխատորյումները՝ ատենախոսը փորձել է Աերկայացնել պատմազիտորյան մեջ եղած տարրեր կարծիքները, որոնք ըստ պատմաաշխարհագրական բժիշնդակության կարելի է խճանքորել հետևյալ կերպ:

ա) Հայաս-Ազգին գտնվել է Վերին Եփրատի, Վերին Գայի ու Ծորիսի սալսպաններում ընդգրկելով Բարձր Հայքի և Փոքր Հայքի տարածքները [Ն. Մարտիրոսյան (Հայաս-Ազգի դաշնակցային պետության մեջ է ընդգրկել նաև Ծոփքի տարածքը), Ա. Գյուղեց, Է. Կավելյան, Ֆ. Հավազ, Զ. Յարար, Հ. Տաշյան, Ն. Աղոնց, Գ. Ղափանցյան, Լ. Շարսեղյան (Հայաս-Ազգին հիմնականում տեղորոշել է Բարձր Հայքում, սակայն, նոր մեջ ընդգրկել է նաև Ծոփքի տարածքը), Ս. Երեմյան, Ա. Քոլյան, Հ. Ավետիսյան],

թ) Հայաստ-Ազգին գտնվել է Սև ծովի ափերին և հիմնականում տեղորշվել է Հայկական լեռնաշխարհից դորս (այն սկզբնապես Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին էր տեղորշել նաև Ա. Գյուղեն, այնուհետև նա վերանայել է իր այդ տեսակետը: Ֆ. Կոռնելիոսը տեղորշել է Հայաստ-Ազգին Սև ծովի ափին գտնվող ներկային Սամոնի բնակավայրի մոտ: Ի. Դակենոնվը նոյնպես առաջարկել է Հայաստ-Ազգին տեղադրել Սև ծովի ափերին՝ Խարչիտ գետի ավագանում, սակայն նրա հարավային ասիմանները հսացրել են մինչև Շորոխի ավագանոր),

զ) Հայասա-Ազգին գտնվել է Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք և ընդգրկել Արևմտյան Հայաստանի տարածքի մեծ մասը [Տ. Ֆուռեր, Յ. Ֆրիդրիխ (առաջարկել է Հայաստան տեղադրել Արևելապոնտական լեռների և Վերին Տիգրիսի ակունքների միջև), Ա. Խաչարյան, Հ. Մանանյան, Ե. Քաստին (կարծիք է հայտնել, որ իր հղորացման ժամանակ Հայասա-Ազգին տարածվել է մինչև Ուրմիա լիճը], Վ. Խաչարյան (նշել է, որ Հայասա-Ազգին ընկած է եղել Հայկական Տավրոսի, Եփրատ գետի և Սև ծովի միջև), Զ. Մելլասարը (Հայասա-Ազգին տեղորոշել է Բարձր Հայքի միջև Արարատյան դաշտավայր ընկած տարածքում):

Ընթերվ մասնագետների կարծիքները Հայասա-Ազգին
պատմաշխարհագրական դիրքի վերաբերյալ՝ կարելի է ասել, որ Հայասա-Ազգին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում և արևմուտքից սահմանակից է եղել Խերական տերությանը: Պատմաբանների մեծ մասը նշել է, որ Հայասա-Ազգին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան կողմում՝ կենտրոն նշերվ հիմնականում Բարձր Հայքի տարածքը: Սակայն ակնհայտ է նաև, որ Հայասա-Ազգին տարածքի մասին խերական սկզբանդրյութերում տվյալներ կան այնպահով, որքանով որ խերերը կարողացել են ներքափանցել Հայկական լեռնաշխարհի խորքերը: Մասնագետներն առավել հստակ ցոյց են տվել Հայասայի հատկապես արևմտյան սահմանները, որոնք անցնում են հիմնականում պատմական Փոքր Հայքի կամ Բարձր Հայքի տարածքով, որտեղ Հայասա-Ազգին սահմանակցել է Խարբի հետ, իսկ Արևելապոնտական լեռներով՝ կամերի ցեղերի հետ: «Ծովի մեջ գտնվող» Արխասա բաղաքը հարկադր չէ Սև ծովի ափին փնտրել, քանզի A.A.B.BA գաղափարագիրը նշանակել է նաև լիճ:

Բնական է, որ ժամանակին Հայաստան բացի արևմտյան հարեւանից (Խերական պետություն) ունեցել է որոշակի կապեր նաև հարավային և արեւյան երկրների հետ: Սակայն դրանց մասին որևէ գրավոր աղբյուր առաջմ հայտնի չէ, ինչն անհնար է դարձնում որոշել Հայասա-Ազգի պետության ընդգրկած տարածքները Հայկական լեռնաշխարհի արեւելում ու հարավում:

Հայկական լեռնաշխարհում Հայասա-Ազգին տարածքային ընդգրկման խնդրի լուծմանը զգայիրեն նպաստելու է գալիս հնագիտական նյութի և խերական սեպագիր աղբյուրների տվյալների համադրումը: Լեռնաշխարհի ոչըրունեղարյան հնագիտական գայրերի ժամանակագրական շրջայի մեջ ընդհանրությունների դիտորդում հնարավորություն է ընծեռվում համակարգված մոտեցմամբ ըննարկել Հայասա-Ազգի հուշարձանների պատմական նշանակության խնդիրը:

Երկրորդ երթագիտում «Հայասա-Ազգին բնակալայրերի տեղադրություն» տրվել է խեթական աղբյուրներից հայտնի Հայասա-Ազգին տեղանունների ցանկը: Ցանկում ներառված են Հայասա-Ազգին կազմում գտնվող տեղանունները, ինչպես նաև անուններ, որոնց հայաստական պատկանելիությունը ենթադրվում է: Ցուցակում ներկայացվել են 30 անուններ:

Ժամ տեղանունների կապակցությամբ տարբեր հետինակների տվյալ բացարություններին և մեկնարանություններին կարելի է վերապահումով մոտենալ, քանի մենք չգիտենք, թե խերերը այդ տեղանունները տվել են իրենց լեզվին համապատասխան, թե դրանք նույնությամբ վերցրել են տեղաբնիկներից: Բացի այդ, բոլոր տեղադրությունները կարելի են առաջարկել մոտովրապես, հաշվի առնելով այն, որ մեզ հազարամյակներ են բաժնանման այդ ժամանակաշրջանից և շատ տեղանուններ չեն պահպանել իրենց նախնական անունները, կամ էլ տեղանվան եղակի հիշատակությունը բոլոր չի տալիս առաջարկել որևէ հստա-

տեղադրություն: Որոշ դեպքերում էլ ակնհայտորեն խեթական տեղանուններ մասնագիտական գրականության մեջ ներկայացվել են որպես հայաստական, որ հանգեցրել է սխալ մեկնարանությունների: Հին տեղանունների հետ համադրվում ժամանակակից տեղանունները ներկայացվել են այնպէս, ինչպես դրանք առկա ուսումնասիրություններում:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ (Մ.Թ.Ա. XIV ՀԱՅԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ)

Գլուխ երկրորդը բաղկացած է երկու ենթագլխից: Առաջին ենթագլուխը «Ռազմաւաղաքական փոխարարերությունները Հայասա-Ազգին և Խարբի միջև (մ.թ.ա. XIV դար)» վերաբերում է Հայասա-Ազգին մ.թ.ա. XIV դարի բաղադրական պատմությանը:

Մ.թ.ա. XIV դարից Հայկական լեռնաշխարհի բաղադրական բարտեզի վրա ի հայտ է զայիս խեթական սկզբանադրյութերից հայտնի Հայասա-Ազգի պետությունը: Այդ ժամանակաշրջանի պատմությունը լուսաբնող խեթական տերսությունը է այսպէս կոչված «Պախստվացի Միտայի» տերսությունը: Այվաներարում տրվել է Հայկական լեռնաշխարհի բաղադրական միավորների հետ Խեթական պետության կնքած ժամանակագրորեն ամենավաղ պայմանագիրը «Պախստվացի Միտայի» տերսություն Հայասա-Ազգին չի հիշատակվել սակայ այսուել հայուն են զայիս որոշ բաղադրներ, որոնք ավելի ուշ շրջանի խեթական ադրյունելիքի հայտնի են որպես այդ երկրի բնակալայրեր՝ Դոգաման Պատուիչյանի և Արխիտանի:

Արևովանդա Ի-ի հաջորդ Թուղթալիյան III-ի (մ.թ.ա. 1360-1344 թ. կառավարման շրջանի վերաբերյալ սկզբանադրյութերում հանդիպում են առաջին տեղեկությունները Խարբիից արևելք՝ Հայկական լեռնաշխարհում կազմակերպության հայտնաշխարհական Հայասա-Ազգի պետության մասին, որն անմիջապես ակտիվ ուսումնագրական հարաբերություններ մեջ է մտել Խարբիի հետ:

Թուղթալիյան III-ի օրոք խերերն արշավել են դեպի Հայասա-Ազգի, որի համար, ամենայն հավանականաբնույթյամբ, պատճառ էր հանդիսացել այն, որ Հայաստան ուսումնական համագործակցության մեջ է եղել Խարբիի գտականական հյուսիսային թշնամիների՝ կամերի հետ: Արձանագրություններ նշվել են, որ հայաստական զորքը հանդիսա է եղել իր երկրի տարածքից դորս՝ փաստություններում պատճենական նշանակության խնդիրը: Երկրորդ երթագիտում III-ի որդին՝ Սուպափիլությունաբար, որը շիանիակելով այդ երկրում (երկրի անունը բաց է բոլոնված) Հայաստանի գործիքն՝ այնուել հանդիպել է Կասկա երկրի զորքերին և հաղթել նրանց:

Խերերը դեպի Կասկա և Հայաստան երկրներ արշավելու համար որպես հենակետ օգտագործել են Վերին երկիրը, որտեղ նրանք նաև գորահամար են անցկացրել և զորք են պահել այդ երկրների դեմ: Ըստ Փոքր Ասիայի Մաշտական հույսուր բնակալայրից (խեթ. ՄՐԱ-Ղարիցցա) հայտնարերված նի տերսություն, խեթական արքան Տավրոսական գտնվող մի բարձրաստիճան պաշտոնյայի հանձնանարարություն գնալ Վերին երկիր և զորք հավաքագրել Հայաստան արշավանք կազմակերպել համար, որպեսզի այդ երկիրը «կարգի բերվեր»: Տերսութ բնակարգել է ԿՄԲ XIII 72-ից հետո ընկած ժամանակաշրջանով, այսինքն դեպքերը տեղի են ունեցել Թուղթալիյան III-ի օրոք:

Այս արձանագրություններում չի նշվել Հայաստի բազավորի անունը՝ սակայն այս դեպքերից հետո խերական աղբյուրներում հիշատակվել է Հայաստի արքա Կարաննին, որից առաջ՝ «Խոնկանայի պայմանագրում», հիշատակվել է հայաստի Մարիյան: Ըստ Վ. Խոչատրյանի՝ Marija անունը հանդիսացել է Հայաստի բազավորների տիտղոսը և Հայաստ-Ազգի առաջին հղոր բազավորն է կրել այդ անունը: Ընդ որում, Մարիյան Թողյախյան III-ի ժամանակակիցն է եղել՝ իսկ նրանից հետո Կարաննին է հաստատվել զահին, այսուհետև՝ Խոնկանան³⁶:

Խարթի հյուահս-արևելքում թշնամի երկիր էր մնում Հայաստ-Ազգին, որի գործերն ավերելով Վերին Երկրները, Սամոխաս քաղաքը սահման էին դարձել Հայաստի և Խարթի միջոց³⁷: Զախշախտելով կասկական ցեղերի ուժերը՝ Թուլխալիյաս Իլ-6 արքայազն Սուպայիլուումասի հետ այնուհետև շարժվել է դեպի Հայաստ: Կարաննի արքան իր գործով դեմ է եկել խերական ուժերին, և Կումճմախաս քաղաքի տակ ճակատամարտ է տվել նրանց³⁸: Հավանաբար, Վերին Երկրներից ետ բաշխած հյայսական գործը դեռևս իր ձեռքում է պահել Կումճմախաս Երկիրը, որը հետազոտում նորից անցել է խերական տիրապետության ներքո: Գտնվելով մի կողմից Խոսկայի, մյուս կողմից՝ Հայաստի միջև: Ըստ ամենայնի Կումճմախայի ճակատամարտն ավարտվել է հյայսական գորքի պարտությամբ և Կումճմախայի ներառմանը խերական Վերահսկողության հաստատմամբ:

Ըստլիսալիյան III-ին հաջորդած Սուպավիլովումաս 1-ի օրը (մ.թ.ա. 1344-1322թ.) Ավագեց Խորքի նոր վերելքը: Ըստ Սուպավիլովումասի տարեգրույթան՝ խերական արքան Խոսպայից շարժվել է դեպի Ծոխավա երկիր, ավերել այն և մոտել Հայաստան՝ Լախա լեռների շրջանը և վերադարձել Խոսպա³⁹: Փաստորեն, Սուպավիլովումաս 1-ին հաջորդել էր և՛ հարավից, Վարեմուտքից ընդհուպ մոտենալ Հայաստանի տարածքներին և փուանգ ստեղծել նրա համար: Այսպիսի ծանր կացույթան մեջ, երբ Երկիրը կանգնած է եղել խերական ներխուժման փուանգի առաջ, հավանական է, որ տեղի է ունեցել զահակալի փոփոխուրյուն, և իշխանության է նեղել Խոլկանան, հավանաբար, ոչ առանց խերական միջամտուրյան: Այս ամենից հետո խերական արքան շտապել է օգուլի ընծեռված հնարավորությունից և դաշինք է կնքել նոր զահակալի հետ, որպեսզի անվտանգ դարձնի հայաստանական սահմանը:

«Խոնկանայի պայմանագիրը» խթա-հայաստան հարաբերությունները ամենավառ դրսերումներից մեկն է հանդիսացել: Պայմանագրում որպես զերակայող ճիշտութ հանդիսանում է Եկեղ միջանց միջև հաստատված խաղաղությանը և օրինականությունը պահպանելու պայմանը, ինչն այդ պահին չառ կարևոր է Եղիսաբեկության համար: Դաշնագիրն արտացոլել է տվյալ ժամանակահատվածում միջազգային հարաբերություններում առկա մի շարք կարևոր դրույթներ՝ կապված տարածաշրջանում ուժերի դասավորման հետ: Սուպահիւսկումաս Լ-ց ցանկանում էր նաև Հայկական լեռնաշխարհի երկրները դիվանագիտական

³⁶ Хачатрян В., Марий-титул хайасских царей, Древний Восток, 1988, № 5, с. 57-62.

Նոյնին, Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 48-49

¹⁷ KBo VI 28 I 11-12 (Bryce T., *The Boundaries of Hatti and Hittite Border Policy*, Tel Aviv, 1980, № 13, p. 89).

38 KUB XIX

p. 66). (See also *ibid.*, 2, 1, p. 82-84).

³⁹ KUB XXXIV 23 (Güterbock H., Աշխ., № 10, 3, էջ 83-84).

14

ճանապարհով կտրել Խարթի զվասվոր ախոյանից՝ Ախտանինից և ոսզմական աջակցություն ստանալ այդ երկներից։ Դրան է միտքած եղել խեթական արքայի պահանջը ճանաչել միայն իր իշխանությունը և գործեր տրամադրել իրեն, եթե որևէ երկիր բջնամական գործողություններ ձեռնարկի ընթացք Խարթի։

Գոյսըրյուն ունի մի տեքստ, որի մեջ խեթական արքան (ասենայ) հավանականությամբ Սուպափլութունա (I-ը) գորշակային հարցում է անում, որի միջոցով փորձում է տեղեկանալ Ազգի արքա Խուլկանայի ապագա լոյալության ճանփե՛ իր և իր սերունդների հանդեպ⁴⁰: Սակայն, արդեն Սուպափլութունափ վերջին տարիներին խեթա-հայաստան պայմանագիրը խախտվել էր Հայաստայի արքա Աննիյայի կողմից, որը հրաժարվել էր իր և նախորդի՝ Խուլկանայի կողմից համեմ առած պարտավորություններից ու հայաստանի գեներ էին բարձրացրել հայրենի ունի և իրենց մոտ ընդունել խեթականակ փախստականներին:

Սկզբանական փորձելով հարցը խաղաղությամբ լուծել Մորսիլիս Ա-ը (մ.թ.ա. 1321-1295թ.) համակներ է ուղարկել Հայաստ-Ազգի՝ Անհիյայից պահանջելով ետք վերադարձնել դիւնե Սուպահիլովումասից ժամանակ Հայաստյում ապաստանած խերահպատակներին և Խատիսինա ու Դանկուլա խերական երկներից վեցքած գիրիներին: Անհիյայից մերժում ստանալով Մորսիլիս Ա-ը հարձակվում է Հայաստ-Ազգի սահմանային Ուրս քաղաքի վրա և ավերում այն: Սակայն, հետագայում խերական արքան ստիպված է լինում կրկին արշավել դեպի Հայաստ-Ազգի: Ըստ «Մորսիլիսի տարեգրության» ուրերորդ տարվա իրադարձությունների՝ հայաստիները, լսելով Մորսիլիսի արշավանքի պատրաստությունների ճամփն, նորս մոտ դեսպան են ուղարկում համաձայնվելով կատարել Խարքիի արքայի պահանջները: Մորսիլիս Ա-ը առժամանակ հետաձգում է իր նախատեսած արշավանքը: Սակայն հաջորդ տարի Մորսիլիսը նորից է հայաստիներից պահանջում վերադարձնել գերիներին, քայլ մերժում է ստանում Անհիյայից: Օգտվելով հարմար առիթից, որ Մորսիլիս Ա-ը գտնվում էր Խարքիի հարավում, Անհիյան վերստին հարձակվում է Խատիսինա երկրի վրա և պաշարում Կաննուլարա խերական քաղաքը: Խերական մի քանակ Նովանցա գորսիրամանատարի գլխավորությամբ շտապ կարգով օգնության է հասնում Կաննուլարա քաղաքին: Հայաստիները, որոնք ռազմի դաշտ էին հանել 700 մարտակառ և 10.000 հետևազոր, Կաննուլարա քաղաքի տակ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտություն են կրում: Նոյն տարվա վերջին Հայաստի վրա կրկին արշավելու մտադրությամբ Մորսիլիս Ա-ը Կարգամիտից շարժվում է դեպի Թեգարան: Այստեղ, լսելով իր զորակրամանատարների խորհրդը, նա առժամանակ հետաձգում է իր նախատեսած արշավանքը:

Իր բազավորության հաջորդ՝ 10-րդ տարում, Սուրսիխի Ա-ը պատու է իր ուսագմերը դեպի Հայաստ-Ազգի⁴¹: Խճանավա քաղաքում զրատես անցկացնելոց հետո խերական արքան արշավում է դեպի Հայաստ-Ազգի: Հայաստայի զրոքը որդուելու էր ցերեկը ճակատամարտ չտալ ու պատրաստվում էր զիշերը հանկարծակի թերեւ խերերին: Իրազեկ լինելով դրան՝ Մուրսիխի Ա-ը իրամայում է իր բանակին կազմ ու պատրաստ լինել զիշերային հարձակմաներին: Խերեքը, ներխուժելով Հայաստայի տարածքը, պաշարում և գրավում են «ծովի մեջ գտնվող» Արփասա քաղաքը, որի

⁴⁰ KUB XVIII 2 (CTH 579. Ρωμαϊκό Α., Λιανικάκης Ιεράνιασθιαρής ιεράποντονερρ., Θρίας, 2004, τελ 136-137).

⁴¹ KBo IV 4=2BoTU 58 (Götze A., Die Annalen des Mursills, 1933, S. 150-152)

բնակիցները հետագել էին մոտակա լեռները: Արիասան ավարի մատնելուց հետո Մորսիխս Ա-ը հայատակեցնում է նաև Դուզամա հայասական քաղաքը, որի բնակիցները դիմադրություն ցույց չեն տալիս: Խեթական արքան քաղաքը չի ավելում, միայն 3000 դոզգամացիների՝ որպես գինուրների, տաճում է Խարքի:

Այսպիսով, Խարքի արքան իր գահակաման 10-րդ տարին անցկացրել է արշավելով դեպի Հայասա՝ արշավանքը սկսելով զարնարը և ափարտելով ձմեռնամուտին: Ժամանակային առումով արշավանքը բավականին ճգդվել էր Խաչի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ խեթական բանակը գրավել էր բնուածները Երկու հայասական քաղաք, որից մեկն անձնատուր էր Եղել: Առավել ևս, որ մինչև Արիասա հասնելը որևէ ոսպմական բախում տեղի չէր տնեցել խեթերի և հայասացիների միջև: Ամենայն հավանականությամբ, Մորսիխսը, Բարձր Հայրի տարածք ներխուժելով, այդ ժամանակահասպածում Տորութերամի տարածքով հասել էր մինչև Վանա լճի ափերը, որտեղ և գտնվել էր Արիասան:

Իր գահակալուրյան 11-րդ տարում Մորսիխս Ա-ը, նպատակ ունենալով վերջնականացնել հպատակեցնել Հայասա-Ազգին, կրկնել արշավանքի Է ելուն⁴²: Հայասայի իշխանավորները, տեղի տալով գերազանցող ոսպմական տժին, ստիպված բանակցություններ են սկսում Խարքի արքայի հետ: Հայասական կողմը պարտավորվում է զորք տրամադրել խեթական բանակին, ինչպես նաև ես վերադարձնել դեռևս իր մոռ պահելող խեթական գերիներին: Այսպիսով, հայասացիները վերականգնում են դեռևս Խուկկանայի օրոր պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունների մի մասը:

Այս դեպքը և մինչև այդ «Խուկկանայի պայմանագրում» իշխանական Հայասայի մարդկանց (ավագներ կամ աշխարհամոլով) որպես դաշինքի մասնակից կողմ իշխատակելը խոսում է այն մասին, որ Հայասա-Ազգին բազավորի իշխանությունը իր ցեղակիցների վրա բացարձակ չի եղել: Հավանաբար այն մոտ է Եղել «Կյուրուպեղիայում» Ըստնոփնի իշխատակած հայոց բազավորի իշխանությանը, որը ինչպես և հոմերուսան Հունաստանում սահմանափակվել է ավագների խորհրդով բոլեյով և ժողովրդական ժողովով Էլլեսիայով⁴³:

Մորսիխս Ա-ին հաջողվում է մի որոշ ժամանակով Խարքի հյուսիսարևելքում չեղորացնել հայասական վուանգը: Սակայն խեթերին այրվես է չի հաջողվել նվաճել Հայասա-Ազգին: Նրանք բավարարվել են միայն իրենց գերիներին վերադարձնելով և ոսպմական օգնություն ստանալով, սակայն որևէ խոր չկա այն մասին, որ Հայասան հարկ է վճարել Խարքին՝ որպես պարտված երկիր:

Մորսիխսի կառավարման հաջորդ տարիներին խեթական վավերագրերում տեղեկություններ չկան Հայասա-Ազգի վերաբերյալ: Հավանաբար, Խարքին և Հայասա-Ազգին այդ ընթացքում խաղաղ գոյացության շրջան են ապրել, և Երկու երկրների միջև որևէ ոսպմական շնիփարում տեղի չի ունեցել:

Հաջորդ ենթագլում անդրադարձ է կատարվել խեթա-հայասական մ.թ.ա. XIII դարի հարաբերություններին: Այդ ժամանակաշրջանի Հայասա-Ազգի պատմության լուսաբուժը սերտորեն առնչվում է Սերծամիլ Արևելքի բաղադրական կյանքում տեղի ունեցած կարտուր իրադարձությունների հետ:

⁴² KBo IV 4=2BoTU 58 (Götze A., նշվ. աշխ., էջ 138-139).

⁴³ Արկյաշարյան Ա., Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI-մ.թ. ԱՆդ.), Երևան, 2005, էջ 96:

Մորսիխս Ա-ին հաջորդած Մորսատալիս Ա-ի (մ.թ.ա. 1295-1272թթ.), Ուրփի-Թեշուրի (մ.թ.ա. 1272-1267թթ.) և Խարքուիխս Ա-ի (մ.թ.ա. 1267-1237թթ.) կառավարման տարիներից գուշակային և ննվենտարային բնույթի գրավոր աղբյուրներ են պահպանվել որպես իշխատակվել Հայասա-Ազգին⁴⁴: Հնարագործ է, որ դա մի խաղաղ ժամանակաշրջան է Եղել խեթա-հայասական հարաբերություններում: Որևէ տեղեկություն չկա այդ բազավորների օրոր Հայասայի գրավման կամ կախալ վիճակի մասին, ինչը վկայում է այն մասին, որ Հայասա-Ազգի բազավորությունն ինքնուրույն և անկախ է Եղել և չի ներգրագվել խեթերի արտաքին բազավականության մեջ: Սակայն, գոյուրյուն ունի մի խեթական գուշակային տերաս, նվիրված Ազգին դեմ ընթանալիք պատերազմի խնդրին, որը բազարվել է մ.թ.ա. XIII դարի կեսերով⁴⁵:

Հայասա-Ազգի վերաբերյալ ժամանակագրորեն վերջին հիշատակաշրջանից են Խարքի արքա Թուղթսալիխս IV-ի (մ.թ.ա. 1237-1209թթ.) ժամանակաշրջանից: Գրանցից մեկը պարունակում է տեղեկություն Թուղթսալիխս IV-ի կողմից Խարքի ասհմանային նահանգների կառավարիչներին տրված իշխանությունը մասին: Խարքի արքան, հավանաբար, ցանկացել է նախազգուշական միջոցներ ծեռու առնել ընդդեմ Ազգի, Կասկա և Լուկիա երկրների: Ուրեմն, նշված ժամանակաշրջանում Խարքին բարիդացիական հարաբերությունների մեջ չի եղել ոչ միայն Կասկա և Լուկիա երկրների, այլ նաև Ազգի հետ: Ան ավելին, Թուղթսալիխս IV-ը ցանկացել է նաև պատերազմել Հայասա-Ազգին դեմ: Գոյուրյուն ունի մի գուշակային տերսու, որտեղ խեթական արքան փորձում է տեղիներանալ, թե ուն է նպատակահաճար հանձնարեկ դեպի Ազգի կազմակերպվելիք արշավանքի դեկավարությունը⁴⁶: Սակայն, որևէ տվյալ չկա դրան հաջորդած իրադարձությունների մասին:

Մ.թ.ա. XII դ. կեսերից Հայկական լեռնաշխարհը հայտնվում է Խեթական տեղբորյաց և Ասորեստանի ոսպմաքաղաքական մրցակցության ոլորտում: Այդ ժամանակաշրջանի աստուական գրավոր աղբյուրներն առաջին որոշակի տեղեկություններն են տալիս Հայկական լեռնաշխարհի երկրների մասին: Այդ տեղեկությունները զայխուն են աստրեսանյան արքաների դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների նկարագրություններից: Թուղթսի-Նինուրտա I-ի (մ.թ.ա. 1233-1197թթ.) տեքստերում հանդիպում է Հայկական լեռնաշխարհի Նախրի երկիր հավաքական անունը: Ակնհայտ է, որ Թուղթսալիխս IV-ը և Թուղթսի-Նինուրտա I-ը ժամանակակիցներ են Եղել: Եվ Եղել խեթերը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան կողմերը անվանել են Հայսա կամ Ազգի, ապա աստրեսանցիները Լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածը իշխատակել են Նախրի երկրներ անունով: Ըստ աստրեսանյան սկզբնարյուրների՝ Նախրի երկրները տարածվել են Տավրոսի լեռներից մինչև Սև ծով ընկած տարածքում և բնականաբար, իրենց մեջ ընդրկել են նաև խեթական սկզբնարյուրներում իշխատակված Հայասա-Ազգին: Այդ սկզբնարյուրներում Հայասա-Ազգի և Նախրի երկրներ անվանումների

⁴⁴ KUB XXII 62. KUB XLII 69. KUB XLVIII 105+KBo XII 53. KUB XLIX 1 (CTH 572, 225, 245, 530, 575).

⁴⁵ KUB XLIX 70 (CTH 572. Քոյսան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 148).

⁴⁶ IBorT I 32 (CTH 572. Քոյսան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 152).

համաժամանակյա հիշատակորյունը վկայում է Հայկական լեռնաշխարհի խնդրո առարկա տարածում պետական կազմավորումների ներքաղաքական գարգաղումների ճամփի Ծիսնոյն ժամանակ, թերև, ցոյց տալով Հայաստ-Ազգի տրոհման միտունք, որի բարկացուցիչ ճամսերը հանդի են եկել իրենց իշխանակորների զինավորությամբ: Այսպես, Թուկուրի-Նինորտայի բողած իշխանակորների զինավորությամբ: Այսպես, Թուկուրի-Նինորտայի բողած արձանագրություններում պատճիմ է Ասորեստանի արքայի դեսպի Հայկական լեռնաշխարհ կատարած արշավանքների և նրա դեմ դրս եկած Նարիի 43 բազուվորների ճամփ⁴⁷:

Թուկանիաս IV-ին հաջորդել են Արծուվանդաս III-ը (մ.թ.ա. 1209-1207թ.) և Սուպահլութումաս II-ը (մ.թ.ա. 1207-ԽIIդ. սկզբ): Սուպահլութումաս II-ը հանդիսացել է Խարքի վերջին մեծ տիրակալը, որի օրոր, կամ նրանից հետո, Խերական տերությունը տրոհվել է, և արդեն մ.թ.ա. XIIդ. սկզբին Խարքին իր նախկին սահմաններով Փոքր Ասիայում չի հիշատակվել:

Վերջին շրջանում, շնորհիվ զգալի թվով նորահայտ գրավոր և հեազիտական նյութերի, Խերական տերության անկման ընթացքի անվերապահորթեն արտօրին գրքոներին վերագրելու միտունք զգալի փոփոխություններ է կրել: Ռուսականակարություններն այժմ ավելի շատ տեղ են հատկացնում ներքին քայլայիշ պրոցեսներին՝ խնդիրը դիտելով ոչ այնքան որպես հետևանք թշնամական հարձակման («ծովի ժողովուրդներ»), այլ Խերական տերության քաղաքական կառույցի աստիճանական տրոհման՝ նրա բաղկացուցիչ ճամսերը հանդիսացող մի շարք կախյալ երկրների անկախացման ու տնտեսական զգնամանի արդյունքում⁴⁸:

Դժվար է պնդել, թե Հայաստ արդյոր մասնակցություն ունեցել է Խարքի քօրրանի վրա հարձակումներին, այնուամենայնիվ, գիտության մեջ գոյուրյուն ունեցող այն տեսակետը, որ Խարքի կործանումից հետո անկում է ապրել նաև Հայաստ-Ազգին, Խարքի տրոհման տեսության ի հայտ գալով թոյլ է տախս վերանայել նաև Հայաստ-Ազգի՝ մ.թ.ա. XIIդ. սկզբին անկում ապրելու նմըադրություն:

Մ.թ.ա. XIIդ. երկրորդ կեսին Հայաստ-Ազգին հանդես է եկել որպես անկախ երկիր և չի մտել ոչ Խարքի և ոչ էլ Ասորեստանի տիրապետության տակ: Մ.թ.ա. XIIդ. սկզբին Խարքի տրոհմելով մի շարք պետությունների նոր, ավելի նախատակոր իրադրություն պետք է ստեղծեր Հայաստ-Ազգի համար: Ասորեստանը նոյնակես քաղաքական անկում է ապրել այդ ժամանակաշրջանում: Այսպիսով, քաղաքական անկում է ապրել այդ ժամանակաշրջանում: Այսպիսով, տարածաշրջանում որևէ արտօրին լորջ գործոն չկար, որը կարող էր բերել Հայաստ-Ազգի կործանմանը:

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԱՍՏ-ԱԶԳԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Գլուխ երրորդ բաղկացանք է երկու ենթագլխից՝ «Հնագիտական տվյալներ պատճմական Հայաստ-Ազգի տարածքից» և «Հայաստ-Ազգի հոգինոր մշակույթ»: պատճմական Հայաստ-Ազգի տարածքից» և «Հայաստ-Ազգի հոգինոր մշակույթ»:

Հայաստ-Ազգի բազավորության պատճմություն, ըստ Խերական սեպազիր

⁴⁷ АВИИУ, 3, 5, 6, 7.

⁴⁸ Քոյսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորաթելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհ, Երևան, 1999, էջ 113-114:

սկզբնարյուրների, ընթացել է մ.թ.ա. XIV-XIIIդր.: Այդ ժամանակահատվածը հիմազիտորեն համընկնում է զարգացած կամ ոչ բրոնզի ժամանակաշրջանին:

Հայաստ-Ազգի տարածքը մասնավետների մեջ մասը տեղորշում է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան հատվածում՝ որպես կենտրոն նշելով հիմնականու Բարձր Հայրը և հարավից տարածքները: Կարին-Էրզրումի շրջանը մասն էր կազմում Հայկական լեռնաշխարհի վաղորոնվելարյան մշակուրային արտաքի, իսկ երկարի դարում Վանի բազավորության: Այս տարածքը մտնում էր Հայաստ-Ազգի կազմի մեջ և կապող կամուր էր հանդիսանում մի կողմից Արարատյան դաշտավայրի, Գուգարքի բրոնզեդարյան գարգացած շրջանների, մյուս կողմից՝ Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջանների բնակավայրերի միջև: Կարաս, Բլոր, Գյուղելովա, Սոս հնավայրերն այս տարածքում ուշրոննեղարյան բնակավայրերի գոյուրյան կարեւոր վկայություններն են:

Երգումի շրջանում կատարված հեազիտական պետություններն ի հայութեցին մ.թ.ա. II հազարամյակի, մասնավորապես ուշքոնզեղարյան մշակուրի առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհի այս հատվածում: Այս ժամանակ հիմնված է Երգումի շրջանի մի շարք բլորներից պեղական խեցենենի ուստմասիրության վրա, մասնավորապես ներկայիս Բլուանաշ հույուր (զտնվում է Երգումից 30կմ դեպի արևելք՝ Հասանկալայի մոտ), Սոս հույուր, Ռոզմանիմեն (այս հնավայրը կոչվում է նաև Շայալը) ու զտնվում է Երգումից 15կմ արևելք, Եսիշենիք թեփել (զտնվում է Երգումից 5կմ արևելք) կոչվող հնավայրերից: Այս բլորներից պեղական պատկերացում է տախս այս մասին, որ այս շրջանում վաղբրոնզեղարյան միջև երկարի դար ընկած ժամանակահատվածում բնակավայրեր են գոյուրյուն ունեցել: Հնավայրերից պեղական պատկերացում է բրոնզ էրուսի դորգի վրա: Մակերեսը կամ հելված է և ունի տեղական մշակույթին բնորոշ գծեր, սակայն զորկ չէ նաև խերական մշակուրի որոշ ազդեցությունից⁴⁹:

Ներկայիս Երգումի մարզի տարածքը, որտեղ գտնվում են Սոս, Գյուղելովա, Բլոր, Կարաս (Արծն) հնավայրերը, հնուց ի վեր հայտնի է իր տնտեսական նշանակությամբ: Տարածաշրջանի գյուղատնտեսական գարգացմանը զգալի կերպով նախատել է զեսային ցանքը: Մայզի տարածքից են սկիզբ առնում Հայկական լեռնաշխարհի երեք խոշոր գետերը՝ Արեմտյան Եփրատը, Արաքսը ու Շորիսը, որոնք իրենց ջրային խոս ցանցով ողողման լայն հնարավորություններ են ստեղծում երկրագրծության գարգացման համար: Այդ առումով առավել բարեմապատ պայմաններ ունեն Երգումի ու Բատենի դաշտերը: Քանի որ Երգումի մարզի տարածքը հարստա է արտօնավայրերով, բոլոր հիմքերը կային նաև անամապահության գարգացման համար⁵⁰: «Խուլիշանայի պայմանագրի» մի հատվածից կարելի է եղանակներ, որ հայաստները գրադաւել: Են երկրագրծությամբ և անամապահությամբ, բանի որ խերական կողմն ի դեմ Սուպահլութումա 1-ի, սպառնում էր պայմանագիրը խախտելու դեպքում ավերել և ոչնչացնել հրաց տները, դաշտերը, խաղողի այգիները, արտօնները, անաստները և այլն⁵¹:

⁴⁹ Güneri S., Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması, AST, 1988, № 5/2, s. 51-65.

⁵⁰ Մելքոնյան Ա., Երգում, Երևան, 1994, էջ 29-30:

⁵¹ Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., Leipzig, 1930, S. 134-136.

Հայկական լիննաշխարիի մյուս շրջանը, որի մ.ք.ա. II հազարամյակի հնագիտությունը կարեղ է Հայաստ-Ազգի պատմության ուսումնադրության համար, ճորտի ու Գայլ (Լյուկոս, այժմ՝ Կելիխտ) գետերի հովիտներն են: Այս տարածքում ենքայիս Գյումուշխանեի նահանգի Բաբերդի և Կելիխտի շրջաններում, 1980-ական թթ. վերջում մկնաված հնագիտական աշխատանքներին ի հայտ բերեցին բազմաթիվ հնավայրեր⁵²: Ուսումնասիրվել են 60-ից ավելի հնավայրեր, այդ թվում նաև հնագետ Ք. Ջորջենի կողմից հիշատակված 5 վայրերը Բաբերդի շրջանում, որտեղ նա եղել էր 1940-ական թթ. իր հետազոտական արշավանքի ժամանակ⁵³: Բաբերդի շրջանում հետազոտությունները շարունակվեցին նաև XXդ. 90-ական թթ.-ի սկզբին՝ Բյույուրեկեթյի պեղումների հետ միասին⁵⁴:

Ըստ Եպիփանի, Կելիխոյի, Երգումի շրջանների հևավայրերից հայտնաբերված հևագիտական նյութերի մի մասը վերաբերում է ոչ բրոնզի ժամանակաշրջանին, և դրանք կարելի է համարել Հայաստանի նյութական ճշգրիտ իրեղեն փաստեր: Դրանց բնագրման համար ամենակարևոր տվյալները տալիս է հայտնաբերված խեցեգործական արտադրությունը:

Պատմական կարեղ հշանակություն ունի նաև խեթա-հայասկական մի պայմանագրի վերջում տրված Հայաստի աստվածների և նրանց պաշտամունքի կենտրոններ հանդիսացող բաղդարերի ցուցակը⁵⁵: Դրանով փաստել է տաճարների՝ որպես այդ աստվածությունների պաշտամունքի կենտրոնների գոյությունը Հայաստի բաղդարերում:

Ինչպես ցոյց են տալիս ուսումնասիրությունները, Աերկայիս Էրգրումի,
Գյուղուշանեի մարզերի տարածքը (Մեծ Հայքի Տայք, Բարձր Հայք և ահանգների
տարածքի մի մասը, Այրաբատի արևմտյան զավանները, Տուրութեան նահանգի
հյուսիսային զավանները և Փոքր Հայքի հյուսիս-արելեյան մասը), որտեղ զտնվում
են վեր նշված հնավայրերն, ոչ բրոնզեզարդ մասն էր կազմում մշակութային
այն ընդարձակ տարածքի, որն ընդհանուր առնամբ զբաղեցնում է Եներկայիս
Վրաստանի, Սերաստիայի շրջանի, Կասպից ծովի և Ուրմիա լճի միջև ընկած
տարածքը⁵⁶, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի:

Երկրորդ ենթագումարը նվիրված է Հայաստ-Ազգի հոգերո ծավալույթին: Հայկական լեռնաշխարհի բնակչութերի պաշտամունքն ու հավատափերը գարգաման բարձրակետին են հասնում ոչ բրոնզի և վաղ երկարի դարաշրջանում: Լեռնաշխարհի բարյարկան, սոցիալ-տնտեսական կյանքի և եղելոր ծավալույթի գարգամանն անձանտ չէր կարող ճնալ նաև Հայաստ-Ազգին: Հոգերո ծավալույթի ուսումնասիրության համար արժեքավոր նյութ են տալիս հնագիտական պեղումները և խերական սեպագիր աղբյուրների տվյալները, որոնցում որոշ տեղեկություններ կան Հայաստի եզրի և դիցարանի մասին:

Խեթերը պաշտել են ոչ միայն բուն խեթական, այլ նաև իրենց հարևան և հեռավոր ժողովուրդների քաղաքարիվ աստվածություններ, դրանց շարքում նաև Հայաստի աստվածներին: Այսպէս, Սատապուրվանտա խեթական քաղաքում այլ երկրների աստվածների շարքում հիշտակիվ է նաև «Ազգի երկրի Ամպրուի աստվածը»: Հիշտակուրդյան կա «Հայաստի Ամպրուի աստծո» արձանիկը՝ սպասարկող բուրմ Վաննիի հետ միասին: Այլ խեթական տեքստերից հայտնի է նաև, որ գոհեր են մաստուգիվ Հայաստան քաղաքի U.GUR աստծոն:

Հայասայի դիցարանը ներկայացված է խեթական մի արձանագրության մեջ, որը, թերևս, խեթական և հայասական արքաների համաձայնագրի մի հատված է⁵⁷: Այս արձանագրության մեջ հիշատակվել են տասնչորս հայասական քաղաքների աստվածներ, որոնցից երկուոք՝ զաղափարագրով ներկայացված Ամսուրով աստված Ա-Ս-ն և Անագաշտան աստվածորյունը, կրթվութ են: Հայասականացարքի U.GUR աստվածը և Պատեռո... քաղաքի ISTAR (INANNA) աստվածութիւնը ցուցակի հայասական հատվածում տրվել են առաջինը: Այնուհետև մեկ առողջատարկ է, իսկ աստվածների բարկութ շարունակվել է մյուս տողից, ինչը առիթ է տվել է: Ֆոռերին իրավացիորեն կարծելու, որ այդ երկուսն են հանդիսացնելու հայասայի գլուխացր աստվածները:

Հայասայի դիցարանի ^DU.GUR-ը և ^DSTAR-ը մեծ աստվածների մի զոյզ են եղել՝ աստվածների նահապետն ու նրա կինը: Այդ աստվածների անունները ներկայացվել են զաղափարապրով, այսինքն՝ տեղական աստվածները համապատասխանեցվել են միջազգության ^DU.GUR-ին և INANNA-ին: INANNA-ն մայր աստվածուհու շռությունում է (=արադ, Խշտար): ^DU.GUR-ը դեռևս իհնքարեցնական դարաշրջանից (Ճ.Ք.ա. II հազարամյակի սկզբից) նոյնացվել է Ներգալին և դարձել նրա հիմնական անուններից մեկը: Ներգալը հնագույն հյուսիս-միջազգության աստված էր՝ կապված մահվան և պատերազմի հետ, անդրաշխարհի տիրակալը, որի պաշտամունքը հետաքայում տարածվել է նաև հարևան երկրներում: Հայասայի ^DU.GUR-ը նոյնակես պետք է լիներ հանդերձյալ աշխարհի, ինչպես նաև մեռն և հարուրյուն առնող աստվածությունը հինարեւելան որոշ աստվածությունների նման: Այս հատկանիշներով նա կարող էր հանդես գալ նաև որպես Առա Գեղեցիկ նախատիպը:

Այս աստծո անմեն առաջինն է հիշատակվում տրվելով Հայաստ քաղաքի հետ, որը, հավանաբար, երկրի մայրաքաղաքն է, ինչը նույնապ խոսում է ^DU.GUR-ի Հայաստի դիցարանում գլխավոր աստվածությունը ինեւու փաստի օգտին: ^DU.GUR-ի հնչյունական (Ուգոր, այստեղից՝ ոգոր-իմ) կամ թաճայնական (Գրգոր) ընթեցումը ըիշ հավանական է: Պահենոնի գլխավոր աստծոն կին իր հատկանիշներով նման է Եղիշ շումերական Իննանեային, ասորա-քարելնական Եշտար-Աստարապային: Սովորաբար գլխավոր աստվածութին հանդիսացել է նաև երկրի հովանավորը, որը իհմք է տալիս նրան համեմատելու Անահիտ աստվածութուն հետ:

Համի որ Հայաստ-Ազգից որևէ գրավոր առյօն չի պահպանվել, սրա հոգերը մշակույրի մասին կարելի է պատկերացնել կազմել հայաստան հատուկ անոնների ուսումնասիրությամբ, որոնք իշխանակի են ներքալս սեպագիր տերստերմ: Պահպանված հայաստան հատուկ անոնները երեք կարգի են՝

⁵² Sagona A., An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: Pre-classical Period, AST, 1989, № 7, p. 425-433.

⁵³ Kökten K., Kuzey-dogu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri, s. 479-486, 498-505.

⁵⁴ Sagona A., Bayburt Survey, 1990, AST, 1991, № 9, p. 397-403. Սոյսի, Bayburt Survey, 1991, AST, 1992, № 10, p. 261-268.

⁵⁵ Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 6.

¹⁰ Özfirat A., *Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millennium B.C.*, İstanbul, 2001, p. 326-330. Özgür T., Early Anatolian Archaeology in the Light of Recent Research, *Anatolia*, 1963, № 7, p. 7.

ամենանուններ, դիցանուններ և տեղանուններ: Համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում հայսական տեղանունները (քաղաքանուններ, երկրանուններ, լեռնանուն):

Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ Հայասայի անունը կապված է հայերի անվան հետ, հայսացիները հայերի անմիջական նախորդներն են, նրանց լեզուն եղել է վաղնական հայերենը⁵⁸: Խերա-լուվական լեզուների կրողների և հայերի անմիջական շփումը կարող էր լինել մինչև խերական տերության անկումը (մ.թ.ա. XI դ. սկիզբ), ուստի հայերենի խերա-լուվական լեզուների հետ շփման առողջի բաժնն գալիս է Հայասա-Ազգի գոյորդյան ժամանակներից (մ.թ.ա. XIV-XIII դդ.), երբ Հայասան ակտիվ ուղղմա-քաղաքական, նաև մշակութային կապերի մեջ է եղել խարբի հետ⁵⁹: Խերերենի և հայերենի փոխադարձ կապը չի սահմանափակվել միայն նրանց՝ հնդիվրոպական լեզուների ընտանիքին պատկանելու համամաթրով: Այդ կապն ավելի կարեղոր է դառնում նրանց երկուստեր հարևանության, միատեսական պատմական պայմանների ու միևնույն շրջապատի լեզուներից կրած ընդհանուր ազդեցության հանգամանքներով: Խերերենի բառապաշտիք դեռևս չպարզված կամ ներադրված մոտավոր նշանակությունների որոշ ճամաս հաստատվում կամ պարզվում է հայոց լեզվի շնորհիվ, բանի որ դրանք պահպանվել են միայն հայերենում: Գործածորյունից դուրս եկած կամ մրագնած իմաստ ունեցող շատ հայերեն բառերի նշանակությունը հնարավոր է յինուն պարզել միայն խերերենի շնորհիվ⁶⁰:

ՎԵՐՉՈՎԱՐՄ

Վերջարանում տրվում են ատենախոսության հիմնական եղանակացությունները, ըստ որոնց Հայոց պատմության անքակտելի մասը կազմող, խերական սկզբնադրյուրմերից հայտնի Հայասայի բազավորությունը կարեղոր դեռ է ունեցել մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին Առաջավոր Ասիայում ծավալվող պատմական իրադարձություններում:

Հայասա-Ազգի բազավորության առնչվող սեպազիր սկզբնադրյուրների ուսումնափրոյրյունը բույր է տախու կազմելու Հայկական լեռնաշխարհի այս պետական միավորի ռազմաքաղաքական պատմության հնարավոր անքողջական պատկերը, ինչը կարեղոր նշանակություն ունի ինընդու առարկա ժամանակաշրջանի պատմության օբյեկտիվ գնահատման համար:

Ուսումնասիրությամ արդյունքում ծեռ թերված եզրահանգումները հետևյալն են:

1. Հայկական լեռնաշխարհում, ըստ խերական սկզբնադրյուրների, մ.թ.ա. XV դ. վերջին կամ մ.թ.ա. XIV դ. սկզբներին ի հայու է գալիս Հայասա-Ազգի բազավորությունը: Այս պետությունը մեծ կենսունակություն է ցուցաբերել՝

⁵⁸ ԱԱԲ, 1, ս. 240-249.

⁵⁹ Զահորեան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 312:

⁶⁰ Սկրտչյան Ն., Խերա-հայկական ընդհանուրություններ, Էջ, 1970, թիվ 7, էջ 58-69: Մարտիրոսյան Ն., Նպաստ մը հեր և հայ բառաքննորյան, ՊԲՀ, 1972, թիվ 2, էջ 168-186: Ճյայկյան Ռ., Օ սոցուուհու հայաստակու և արմանու յանկու, ՊԲՀ, 1988, թիվ 2, էջ 70-85: Նոյնի, Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախարիստունական կրոնի և հավատալիքների մասին, էջ 22-23:

համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում տարածաշրջանում գրադարձնելով առաջնային դիրքեր:

2. Վերլուծելով մասնագետների կարծիքները Հայասա-Ազգի պատմաշխարհական դիրքի վերաբերյալ՝ կարելի է հստակ ասել, որ այն գրադարձնել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուպիս-արևմտյան մասը: Ակնհայտ է նաև, որ Հայասա-Ազգի տարածքի մասին խերական սկզբնադրյուրներում տվյալներ կան այնքանով, որքանով որ խերերը կարողացել են ներրափանցել Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանները: Ուստի դեպի արևելյ Հայասա-Ազգի տարածվել հավանական է դառնում հաշվի առնելով նաև այն, որ խնդրո առարկա տարածքը Հայկական լեռնաշխարհի ուշքրոնգեղարյան մշակութային արեան մասն է կազմել:

3. Բնական է, որ ժամանակին Հայասան, բացի արևմտությի իրեն հարող խարբի տերությունից, որոշակի կապեր է ունեցել նաև հարավային և արևելյան հարևան երկրների հետ: Սակայն դրանց մասին որևէ գրակող աղբյուր առայժմ հայտնի չէ, ինչը անհնար է դարձնում հստակորեն որոշել Հայասա-Ազգի պետության ընդգրկած սահմանները Հայկական լեռնաշխարհի արևելյում և հարավում:

4. Հայասա-Ազգի բազավորությունն ունեցել է իր տարածքը, արքունիքը, բանակը և քաղաքային կենտրոնները: Այս ունեցել է նաև իր դիցարանը: Խարբին արքաները պայմանագրեր են կնքել, խնամիական կապեր հստատել և իրենց արքունիք իրավիքել Հայասայի բազավորությունն: Դատելով խերական սկզբնադրյուրներում խերա-հայասական նամակագրության հիշատակությունից, պեսար է ասել, որ Հայասայի արքունիքում կար նաև դիվան իր դպիքներով, որոնք վարել են պետական գրագրությունը: Ազգի գինվորները ծառայել են խերական բանակում որպես ծարտակառ վարողներ: Հայասա-Ազգին ուղմաղաշտ էր դուրս թերուու 700 մարտակառից, և 10000 հետևագործ բաղկացած բանակ, որը այդ ժամանակաշրջանի համար նշանակալից ուժ էր:

Խերական սկզբնադրյուրներում հիշատակված Հայասա-Ազգի բազավորությունը փաստում են այդ երկրու քաղաքային կյանքի գոյության և այդ քաղաքներու հոգեոր պաշտամունքի կենտրոնների առկայության մասին:

5. Սուրախիլսի 10-րդ տարվա արշավանիքի կապակցությամբ հիշատակված «ծովի մեծ գտնվող» հայասական Արիասա քաղաքը Սև ծովի ափերին չի գտնվել: Քանի այդ պարագայում խերերը ստիպված պետք է անցներին Արևելյան պատաստական լեռները և բայսում կասկերի ուղմատենց ցեղերի հետ անխոսափելի կիներ: Խերերը դնես Սուպահիլությունա 1-ի օրոր իրենց վերահսկողությունն էին հստատել Խոսկայի (Ծոփք), Կումճմախայի (Անի-Կամախ) և Ծոփսապայի (Խոսվայից հյուսիս-արևելք) տարածքների վրա: Խերական զորքի համար այդ տարածքներից մինչև Վանս լճի ավազան դժվար չէր հասնել: Սակայն, Սուրսիլս II-ը Խոսվայի տարածքով չէր արշավել, հակառակ դեպքու արձանագրության մեջ այդ երկիրը կիշատակվեր: Հարավից՝ Հյուսիսային Սիջագետքի կողմից շարժվելու դեպքու պետք է նշվեր Ազգին (հետազայի Աղճնիքի տարածքը), որը Սուպահիլությունա 1-ի օրոր հիշատակվել է որպես առավել ազդեցիկ ուժ այդ տարածաշրջանում: Սուրսիլս այդ արշավանիքի ընթացքում նշված ժամանակահատվածում (զարնանից մինչև ձմեռնամուտ), շարժվել էր Բարձր Հայրի տարածքից և անցնելով Տորութերանով հասել էր մինչև Վանս լճի ափերը, որտեղ և գտնվել է Արիասան: Այսպիսով, այն հեղինակները, որոնք ենթադրել են

այս բաղադրի գտնվելը Վանա լճի ափերին՝ իրավացի են և Հայասա-Ազգին տեղորշվել է առնվազն Արևմտյան Եփրատի վերին հոսանքներից մինչև Վանա լճի ավազանը:

6. Փաստական նոր նյութի և հայտնի աղբյուրների քննական մեկնարանուրբունը բոյլ է տալիս պատկերացում կազմել Հայասա-Ազգի մասին: Այն ռազմական նշանակալիք կարողություններ ունեցող պետական միավոր էր, որն ի վիճակի էր հավասար պայքար մղել ժամանակաշրջանի հղոր տերություններից մեկի՝ Խարբիի դեմ: Որոշակի ժամանակահատվածում Խերական պետությունը նաև Հայասայի դաշնակիցն էր: «Խուկանայի պայմանագիրը» խերահայասական հարաբերությունների ամենավառ դրամուրուններից մեկն է հանդիսացել: Պայմանագրում գերակայող էր միմյանց միջև հաստատված խաղաղությունը և օրինականուրբ պահպանելու պայմանը՝ կապված տարածաշրջանում ուժերի դասավորվածության հետ:

7. Ըստ մ.թ.ա. XIII և XII դ. ասորեստանյան արձանագրությունների՝ Հայկական լեռնաշխարհի պետական միավորներին տրվել է Նախրյան երկրներ անվանումը: Հայասա-Ազգին, զարգացում ապրելով, հավանաբար, այդ ժամանակաշրջանում շարունակել է իր գոյությունը՝ որպես մի շարք բաղադրական միավորներից բաղկացած երկիր: Խերական և ասորեստանյան սկզբնադրյուններում Հայասա-Ազգի և Նախրի երկրներ անվանումների համաժամանակյա հիշատակությունը վկայում է Հայկական լեռնաշխարհի՝ խնդրուած տարածում պետական կազմավորումների ներքադրական գարացումների մասին՝ միևնույն ժամանակ, թերևս, ցուց տալով, որ դրանք հանդիս են եկել իրենց հշիանավորումների գիտափորությամբ:

8. Մ.թ.ա. XIII դ. երկրորդ կեսին Հայասա-Ազգին հանդիս է եկել որպես անկախ երկիր, որը չի մտել ո՞չ Խարբիի և ո՞չ Էլ Ասորեստանի տիրապետության տակ: Մ.թ.ա. XII դ. սկզբին Խարբիի տրոնիվը մի շարք պետությունների նոր ավելի նապատակը իրադրությունը պետք է ստեղծեր Հայասա-Ազգի համար: Ասորեստանը հույսային բաղադրական անկում է ասկրել այդ ժամանակաշրջանում: Այսպիսվ, տարածաշրջանում որեւ արտաքի լորջ գործոն չկար, որը կարող էր քերել Հայասա-Ազգիի անկանը: Հավանաբար, Հայասա-Ազգին իր գոյությունը պահպանել է նաև մ.թ.ա. XII դ. ընթացքում, առկայն ոչ որպես միանական պետություն, այլ մի շարք բաղադրական միավորներից բաղկացած երկիր:

9. Ուշ բրոնզեդարում պատմական Հայասա-Ազգի մասն էին կազմում ներկայիս Երգումի: Գյումուշիանի մարգերի տարածքը (Մեծ Հայրի Տայր, Բարձր Հայր նահանգների տարածների մի մասը, Այրարատի արևմտյան գավառները, Տորութեան նահանգի հյուսիսային գավառները և Փոքր Հայրի հյուսիս-արևելյան մասը), որտեղ գտնվում են Սոս, Բլոր, Կարագ, Բյույուբեկ, Գյուղելովա և այլ հմագայլերը:

Բարձր Հայրի և շրջակա տարածքների հիմնահարցը հայ պատմագրության մեջ, «Հայոց պատմության հարցեր» գիտական հոդվածների ժողովածու, 4, 2003թ., էջ 11-16:

10. ^DU.GUR աստծո անունն առաջին է հիշատակվել խերա-հայասական պայմանագրի վերջում տրված աստվածների ցուցակում՝ տրվելով Հայասա

բաղադրի հետ, որը երկրի մայրաքաղաքն է հանդիսացել, ինչը նոյնապես խոսում է ^DU.GUR-ի՝ Հայասայի դիցարանում զմասվար աստվածությունը լինելու փաստի օգտին: ^DU.GUR-ի հնչյունական (Ուգոր, այստեղից՝ ողոր-իմ) կամ թանձայնական (Գրգոր) ընթերցումը թիջ հավանական է:

11. Խերա-լուսական լեզուների կրողների և հայերի անմիջական շփումը կարող էր լինել մինչև Խերական տերության անկումը (մ.թ.ա. XII դ. սկիզբ), ուստի հայերենի խերա-լուսական լեզուների հետ շփման առյուծի բաժինը կամ էլ Հայասա-Ազգի գոյության ժամանակներից (մ.թ.ա. XIV-XIII դդ.), եթե՛ Հայասան ակտիվ ռազմարարական, նաև մշակուրային կապերի մեջ է եղել Խարբիի հետ:

Հարեւան լինելով Խերական պետությանը՝ Հայասան չեր կարող իր վրա չկրել դադարական, մշակուրային ու տնտեսական ազդեցությունը: Սակայն միևնույն ժամանակ, հանդիս գալով որպես ինքնուրույն պետական և մշակուրային միավոր բաղադրական միավորային, Հայասա-Ազգին իր ամրողականությամբ մասն էր կազմում Հայկական լինեաշխարհի միանական բաղադրական, մշակուրային, տնտեսական արեալ, որի արձանական մ.թ.ա. III հազարամյակում էին և որն իր շարունակական գարգացումն է ունեցել նաև հետագա դարերում:

ԱՏԵՆԱԼԻՌՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

1. Հայասա-Ազգիի տեղադրության հիմնահարցը հայ պատմագրության մեջ, «Հայոց պատմության հարցեր» գիտական հոդվածների ժողովածու, 4, 2003թ., էջ 11-16:
2. Հնագիտական տվյալներ պատմական Հայասա-Ազգիի տարածքից, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2004թ., 3, էջ 228-234:
3. Հայասա-Ազգիի տեղադրության հարցի շուրջ (ըստ Սուրախիս II-ի տարեգրության), «Մերձավոր Արեւելք», հոդվածների ժողովածու, 2005թ., էջ 35-39:
4. Հայասա-Հայը, «Գարուն», 4, 2005թ., էջ 36-43:

Казарян Роберт Петрович

ПОЛИТИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ИСТОРИЯ ХАЙАСА-АЗЗИ

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 "История Армении".

Защита состоится 25 октября 2005г. в 14⁰⁰ часов, по адресу: 375019, г. Ереван, просп. Маршала Баграмяна, 24г, на специализированном совете 004 при Институте Истории НАН РА.

РЕЗЮМЕ

Представляемая диссертация посвящена изучению истории одного из значительных государственных образований Армянского нагорья – Хайаса-Аззи, известного из хеттских клинописных источников XIV-XIIIвв. до н.э. и локализуемого в основном на северо-западных территориях Нагорья.

В течение приблизительно ста лет были проведены значительные работы по исследованию истории, исторической географии и культуры Хайасского царства. Однако, несмотря на это, до сих пор нет всеобъемлющего анализа изучаемого вопроса.

Основными источниками при изложении диссертации послужили новохеттские клинообразные надписи.

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

В введении обосновывается актуальность и важность темы, дается краткий обзор источников и литературы, исследованных в работе, формулируются цель и задачи данного исследования, разъясняются методологические основы работы, описывается структура диссертации и ее практическое значение.

В первой главе диссертации ("Локализация Хайаса-Аззи и топонимы") дается краткий историографический обзор и рассмотрены вопросы местонахождения хайасских населенных пунктов, упоминаемых в хеттских источниках.

Во второй главе ("Политическая история Хайаса-Аззи (XIV-XIIIвв до н.э.)") рассматривается круг вопросов, освещающих процесс образования Хайаса-Аззи, исследованы взаимоотношения этого государства с Хеттской державой. Хайаса-Аззи проявило высокую жизнеспособность, за сравнительно короткий срок заняв лидирующие позиции на Армянском нагорье.

Третья глава ("Материальная и духовная культура Хайаса-Аззи") посвящена вопросам духовной и материальной культуры Хайаса-Аззи. Рассмотрены результаты археологических исследований, проведенных

на исторической территории Хайаса-Аззи. История государства Хайаса-Аззи, согласно данным хеттских клинописных источников, протекала в XIV-XIII веках до н.э. Археологически этот период времени совпадает с эпохой позднего бронза. Большинство историков локализует Хайаса-Аззи в северо-западной части Армянского нагорья, отмечая в качестве центра в основном Высокую Армению и прилегающие территории. В настоящее время в этом регионе находятся несколько археологических мест: Сос, Караз, Блур, Гюзелова, Бююктепе и др. Часть материалов, обнаруженных из этих археологических мест, относится к позднему Бронзовому периоду и можно считать их материальными фактами культуры Хайасы.

В результате археологических раскопок выявленная в данной территории позднебронзовая культура возникла в период Хайаса-Аззи и имеет важное значение для изучения особенностей и общностей культуры этой политической единицы в Армянском нагорье.

До нас дошли три категории хайасских собственных имён – антропонимы, теонимы и топонимы. Но хеттские тексты о хайасском языке и о его происхождении сведений не содержат. Однако этимология дошедших до нас хайасских имён может восполнить этот пробел.

В "Заключении" диссертации приводятся выводы и подводятся основные итоги работы. Работа может представлять интерес для исследователей, занимающихся вопросами истории Древнего Востока, древней истории Армянского Нагорья.

